

“પાલિતાણા-કલ્પસૂત્ર”ની જૈન ચિત્રકળા પર વિશેષ પ્રકાશ

મુનિ શીલચન્દ્ર વિજય

ભારતીય ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ શૃંગ્લસા સમાન બની રહેલી અને જુદાં જુદાં કારણોસર, જૈનાશ્રિત ચિત્રકળા, ગુજરાતી ચિત્રકળા, પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રકળા,^૧ અપભ્રંશ શૈલીની ચિત્રકળા અને મારુ-ગુર્જર શૈલીની ચિત્રકળા, એમ જુદાં જુદાં નામો વડે ઓળખાવવામાં આવેલી જૈન ચિત્રકળાનો એક વિશિષ્ટ ગણી શકાય તેવો ઇસ્તાવેજ એટલે કે એક વિશિષ્ટ હસ્તપ્રત, હમણાં તાજેતરનાં વર્ષોમાં જ, પ્રકાશમાં આવેલ છે. જે કે ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રે. શાહે, પોતાના Treasures of Jaina Bhandarasમાં, આ સચિત્ર પ્રતની નોંધ લીધી જ છે, તે પછી તે પ્રતનો થોડોક વધુ પરિચય કરાવવાની ગણતરીથી આ ઉપક્રમ થાય છે.

આ પ્રત, શ્રીકલ્પસૂત્રની તાડપત્રીય પ્રત છે. ડૉ. ઉમાકાન્તભાઈએ તેને “પાલિતાણા-કલ્પસૂત્ર”^૩ એવી સંજ્ઞા આપી છે, અને આપણે પછી-એ જ સંજ્ઞાએ તેને ઓળખીશું. આ પ્રતની વિશિષ્ટતા તેના ચિત્રોને આભારી છે.

૩૯x૬ સે.મી. માપ ધરાવતી આ હસ્તપ્રતની કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૫ છે, અને તેમાં પહેલાં ૧૧૦ પૃષ્ઠોમાં કલ્પસૂત્ર છે અને બાકીનાં પૃષ્ઠોમાં કાલકાચાર્ય કથા છે. આ પ્રત સં. ૧૪૩૮માં લખાઈ છે, એમ તેની અંત્ય પુષ્પિકા વાંચતા સમજાય છે. અંત્ય પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે: “इति श्रीकालिकाचार्यकथानकं समाप्तं ॥ छ ॥ ग्रंथाग्रं ६१९ ॥ छ ॥ छ ॥ सं. १४३९ आषाढादि ४० वर्षे आषाढ शुदि १३ शनौ श्रीखरतरगच्छे श्रीजिनोदयसूरिशिष्य श्रीजिनराजसूरिभ्यो सा० तेजासुत साधु धरणा साधु कङ्कआकेन श्रीकल्पपुस्तिका लिखाप्य श्रीसत्गुरुभ्यो वाचनार्थं प्रदत्ता ॥ छ ॥ छ ॥”

આ ઉપરાંત, આ પુષ્પિકા ઉપરથી એ પણ ખમર પડે છે કે, આ પ્રતિ પાટણમાં લખાઈ છે. જોકે તે અંગે આમાં કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ પુષ્પિકામાં આવતો ખરતરગચ્છીય આ. જિનરાજસૂરિ તથા સાધુ ધરણા-એ ખેતો ઉલ્લેખ, આતું અનુમાન કરવા પ્રેરે છે. આ બંને વ્યક્તિઓ માટે, પુરાતત્ત્વાચાર્ય મુનિ શ્રીજિનવિજયજી સંપાદિત “खरतरगच्छपट्टावली संग्रह”^૪માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે:—

“श्री जिनोदयसूरिपट्टे पञ्चाशत्तमः श्रीजिनराजसूरिः । तस्य च सं. १४३२ फाल्गुन वदि षष्ठ्यां पाटणनगरे साहधरणकतनदिमहोत्सवेन सूरिपट्टं जातम् । ...सं. १४६१ देवलवाडाख्ये नगरे स्वर्गं गताः ॥”

આ ઉલ્લેખ પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, ‘સાહ ધરણુ’ એ પાટણનો વતની હોવો જોઈએ અને તેણે આ. જિનરાજસૂરિનો સૂરિપટ્ટ-ઉત્સવ કર્યો હતો. આ. જિનરાજસૂરિનો પટ્ટ-મહોત્સવ કરાવનાર ‘સાહ ધરણુ’ તે જ પ્રસ્તુત પ્રતિ લખાવનાર ‘સાધુ ધરણા’ હશે, એમ નક્કી કરવામાં હવે કોઈ આપત્તિ નથી જણાતી. ને તથા જ નક્કી થાય છે કે પ્રસ્તુત પ્રતિ પાટણમાં જ લખાઈ છે. આમ પછી, પાટણ એ મધ્યકાલીન કલા અને સાહિત્યનું કેન્દ્રસ્થળ તો હતું જ.^૫

જોકે આ પ્રતનાં ચિત્રોમાં સોનાનો-સોનેરી શાહીનો ઉપયોગ જરાય નથી થયો, તો પછી, આ

પ્રતમાંના લખાણને એ વિભાગમાં વહેંચી દેનારા તેમ જ પ્રતના પૃષ્ઠોની બન્ને બાજુના એ એમ કુલ ત્રણ હાંસિયાઓમાં દોરાયેલી કિનારોમાં સોનેરી શાહીની રેખા જોવા મળે છે.

ચિત્રકળાના સમીક્ષકોએ, તાડપત્રીય લઘુચિત્રોના ઇતિહાસને, એ વિભાગમાં વહેંચ્યો છે.^૬ તેમાં ખીજા વિભાગનો સમયગાળો, સામાન્યતઃ, વિ. સં. ૧૩૫૭ થી ૧૫૦૦^૭નો મનાયો છે. પ્રસ્તુત પ્રત પણ આ જ સમયની અને વિભાગની છે. આ સમયની ઉપલબ્ધ ખીજા તાડપત્રીય સચિત્ર પ્રતો પૈકી એક, ઉજ્જૈનની ધર્મશાળાના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની પ્રત (સં. ૧૪૨૭)^૮ છે, અને એમાં સોનાનો ઉપયોગ થયાનું નોંધાયું નથી. ખીજા એ પ્રતિઓ અનુક્રમે, આવશ્યક લઘુવૃત્તિની (ખંભાત) વિ. સં. ૧૪૪૫માં લખાયેલી પ્રત તથા ઈડરની શેઠ આણંદજી મંગળજી પેઢીના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની પ્રત છે. આ બન્નેમાં, ચિત્રોમાં સોનાનો ઉપયોગ થયો છે.^૯ ઈડરની પ્રતના ચોક્કસ સમયનો ઉલ્લેખ, જો કે મૂળ પ્રતમાં છે નહિ, તો પણ વિકાનો અને ચૌદમા સૈકા^{૧૦} (A.D.)ના અંત ભાગમાં લખાઈ હોવાનું માને છે. અને એ ઉપરથી, આ ચારેય પ્રતોનો ક્રમ આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

૧. ઉજ્જૈનની ધર્મશાળાની કલ્પ-પ્રત સં. ૧૪૨૭ (ઈ. ૧૩૭૦)ની પ્રત.

૨. પાલિતાણુ-કલ્પસૂત્ર સં. ૧૪૩૯ (ઈ. ૧૩૮૨)

૩. ઈડરની કલ્પસૂત્ર-પ્રત.

૪. ખંભાતની આવશ્યક લઘુવૃત્તિની પ્રત, સં. ૧૪૪૫ (ઈ. ૧૩૮૯)

આમ, પ્રસ્તુત પાલિતાણુ-કલ્પસૂત્ર એ ઉજ્જૈનની ધર્મશાળાવાળી પ્રત અને ઈડરની પ્રત-એ બન્ને વચ્ચેની એક મહત્ત્વપૂર્ણ કડીરૂપ બની રહે છે.

પાલિતાણુ-કલ્પસૂત્રમાં ૫૬ ચિત્રો છે એમાં પહેલાં ૪૦ ચિત્રો કલ્પસૂત્રનાં અને શેષ ૧૬ ચિત્રો કાલક-કથાનાં છે. એ ચિત્રોનો ટૂંકો પરિચય આ પ્રમાણે છે :—

૧. (પૃ. ૧) મહાવીર સ્વામી, ૨. (પૃ. ૨ અ.) ઋષભદત્ત અને દેવાનન્દા, ૩. (પૃ. ૩ અ.) ચૌદ સ્વપ્ન, ૪. (પૃ. ૩ બ.) ઋષભદત્ત દ્વારા સ્વપ્નરૂપ કથન, ૫. (પૃ. ૫ અ.) ઇન્દ્રસભા, ૬. (પૃ. ૬ બ.) બાળક સહિત માતા અને નક્ષત્રવ, ૭. (પૃ. ૭ અ.) ઇન્દ્રની આજ્ઞા સ્વીકારતો હરિનૈગમેષી, ૮. (પૃ. ૯ બ.) ગર્ભાપહાર, ૯. (પૃ. ૧૦ અ.) વિમાનમાં હરિનૈગમેષી, ૧૦. (પૃ. ૧૩ બ.) ગર્ભસંક્રમણ, ૧૧. (પૃ. ૧૬ બ.) ચૌદ સ્વપ્નનો જોતાં ત્રિશલા, ૧૨. (પૃ. ૨૦ બ.) સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા ૧૩. (પૃ. ૩૨ અ.) રાજા અને સ્વપ્નપાઠક તથા રાજા અને રાણી, ૧૪. (પૃ. ૩૮ અ.) મહાવીર જન્મ અને પાંચ રૂપધારી ઇન્દ્ર દ્વારા ભગવાનને લઈ જન્માભિષેક માટે મેરુ તરફ પ્રયાણ, ૧૫. (પૃ. ૪૦ અ.) જન્માભિષેક, ૧૬. (પૃ. ૪૧ બ.) સિદ્ધાર્થની કૌટુંબિક પુરુષોને આજ્ઞા, ૧૭. (પૃ. ૪૨ બ.) આજ્ઞાનો અમલ કર્યાનું કૌટુંબિક દ્વારા નિવેદન, ૧૮. (પૃ. ૪૭ બ.) મહાવીર-દીક્ષાયાત્રા, ૧૯. (પૃ. ૪૮ બ.) મહાવીર-દીક્ષાયાત્રા, ૨૦. (પૃ. ૫૦ અ.) મહાવીરદીક્ષા (કેશલુંચન), ૨૧. (પૃ. ૫૦ બ.) મહાવીર-કાઉસગ્ય સુદ્રાએ, ૨૨. (પૃ. ૫૩ બ.) સમવસરણ (મહાવીર-કેવળજ્ઞાન), ૨૩. (પૃ. ૫૫ બ.) મહાવીર-નિર્વાણ, ૨૪. (પૃ. ૫૬ બ.) ગૌતમ ગણધર, ૨૫. (પૃ. ૬૦ અ.) સિદ્ધાવસ્થામાં મહાવીર સ્વામી, ૨૬. (પૃ. ૬૨ અ.) પાર્શ્વનાથ-જન્મ, ૨૭. (પૃ. ૬૨ બ.) પાર્શ્વ-દીક્ષા (દીક્ષાયાત્રા અને લોચ), ૨૮. (પૃ. ૬૩ બ.) પાર્શ્વ-સમવસરણ, ૨૯. (પૃ. ૬૬ બ.) પાર્શ્વ-નિર્વાણ, ૩૦. (પૃ. ૬૭ બ.) નેમિ-જન્મ, ૩૧. (પૃ. ૭૧ બ.) નેમિ-સમવસરણ અને નિર્વાણ, ૩૨. (પૃ. ૭૬ અ.) ઋષભ-જન્મ, ૩૩. (પૃ. ૭૮ અ.) ઋષભ-દીક્ષા અને સમવસરણ, ૩૪. (પૃ. ૮૧ અ.) ઋષભ-નિર્વાણ, ૩૫. (પૃ. ૮૧ બ.) મહા-

વીરસ્વામીના છ ગણધરો, ૩૬. (પૃ. ૮૨ અ.) પાકીના પાંચ ગણધરો, ૩૭. (પૃ. ૯૩ અ.) સમવસરણુ, ૩૮. (પૃ. ૯૩ બ.) આચાર્ય સમક્ષ ચતુર્વિધ સંઘ, ૩૯. (પૃ. ૧૦૯ બ.) સમવસરણુ, ૪૦. (પૃ. ૧૧૦ અ.) આચાર્ય સમક્ષ ચતુર્વિધ સંઘ; (કાલક-કથા-) ૪૧. (પૃ. ૧૧૧ બ.) વજ્રસિંહ અને સુરસુંદરી (કાલકનાં પિતા-માતા), ૪૨. (પૃ. ૧૧૨ અ.) ગુણાકરાચાર્ય અને રાજકુમાર કાલક, ૪૩. (પૃ. ૧૩૧ બ.) કાલક-દીક્ષા ગ્રંથ, ૪૪. (પૃ. ૧૧૮ અ.) શાહિ (યવન રાજા)નો દરબાર ૪૫. (પૃ. ૧૨૪ અ.) કાલકાચાર્ય સમક્ષ રજૂ કરાયેલો ગંદીવાન ગર્દભિલ્લ, ૪૬. (પૃ. ૧૨૫ બ.) કાલકાચાર્ય અને વિક્ર-માદિત્ય, ૪૭. (પૃ. ૧૨૬ અ.) રાજા વિક્રમાદિત્ય, ૪૮. (પૃ. ૧૨૮ અ.) કાલકાચાર્ય અને બલમિત્ર-ભાતુમિત્ર, ૪૯. (પૃ. ૧૩૩ અ.) કાલકાચાર્ય અને શાલિવાહન, ૫૦. (પૃ. ૧૩૩ બ.) કાલકાચાર્ય સમક્ષ ચતુર્વિધ સંઘ, ૫૧. (પૃ. ૧૩૯ બ.) શય્યાતર ગૃહસ્થ અને કાલકાચાર્યના શિષ્યો ૫૨. (પૃ. ૧૪૦ અ.) સાગરચંદ્રસૂરિ અને વૃદ્ધ કાલકાચાર્ય, ૫૩. (પૃ. ૧૪૨ બ.) કાલકાચાર્યના ચરણે પડી ક્ષમા પ્રાર્થતા શિષ્ય, ૫૪. (પૃ. ૧૪૩ અ.) સીમંધરસ્વામીનું સમવસરણુ, ૫૫. (પૃ. ૧૪૪ અ.) કાલકાચાર્ય અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના વેષે ઇન્દ્ર, ૫૬. (પૃ. ૧૪૫) કાલકાચાર્ય સમક્ષ મૂળ વેષે પ્રગટ થતા ઇન્દ્ર.

ડૉ. ઉમાકાન્તભાઈ શાહે આ ચિત્રોની ક્રમવાર નોંધ આપી છે.^{૧૧} પરંતુ, તેમાં પૃ. ૪૧ (બ.), પૃ. ૧૧૨ (અ.) અને પૃ. ૧૨૫ (બ.) (ચિત્રક્રમાંક ૧૬, ૪૨, ૪૬,) આ ત્રણ ચિત્રોની નોંધ લેવાઈ નથી. વળી પૃ. ૧૨૮ B' આ ચિત્રની, તેના પરિચય વિના, નોંધ છે, પરંતુ મૂળ પ્રતમાં પૃ. ૧૨૮ B.માં 'કોઈ ચિત્ર છે નહિ. આ ઉપરાંત, તેમણે, ચિત્ર ૫ ને “સ્વાપ્નપાઠક” તરીકે; ચિત્ર ૧૩ ને “ત્રિશલાના હર્ષ-શોક” તરીકે; ચિત્ર ૧૭ ને “દાન” તરીકે; ચિત્ર ૪૫ ને “કાલક” તરીકે; ચિત્ર ૪૭ ને “ગર્દભિલ્લ” તરીકે; ચિત્ર ૪૮ ને આરોપી ‘ગર્દભિલ્લ’ તરીકે; ‘ચિત્ર ૪૮ ને’ ઉપદેશ આપતા કાલક’ તરીકે; ચિત્ર ૫૧ ને “રાજા સમક્ષ જીભેલા બે સાધુ તરીકે, ઓળખાવેલ છે, તેમ જ ચિત્ર ૫૩માં “The preceptor and king” આવું લખીને એ ચિત્રમાં રાજા હોવાનું નોંધ્યું છે. ઉપર આપેલી ચિત્રોની યાદી અને પરિચય જોતાં સમજશે કે આ બધી માહિતી ક્ષતિપૂર્ણ છે. નોંધમાં આવી ક્ષતિ રહી જવાનું કારણ કદાચ એ હોઈ શકે કે, આ પ્રત, ડૉ. શાહને, ખૂબ જ અદ્ય કહી શકાય તેટલા સમય^{૧૨} પૂરતી જ જોવા મળી હતી, અને તેથી તેનું વ્યવસ્થિત નિરીક્ષણ ન થઈ શકવાને કારણે અને ખૂબ ત્વરાથી નોંધો જાતારી લેતી પડી હોવાને કારણે આમ બન્યું હશે.

ડૉ. ઉમાકાન્તભાઈ, પાલિતાણુ-કલ્પસૂત્રને, તેમાં ૫૦ (? ૫૬) ચિત્રો હોવાથી; તે ચિત્રો ઉત્કૃષ્ટ શૈલીઓ (superior workmanship) આલેખાયાં હોવાથી; તેમજ જે યુગમાં તાડપત્રનું સ્થાન કાગળે લેવા માંડ્યું હતું તે યુગની તાડપત્રીય શૈલીનું પ્રતિબિંબ રજૂ કરતું હોવાથી, પશ્ચિમભારતની જૈન ચિત્રકળાના ‘ખૂબ અગત્યભર્યા દસ્તાવેજ’ તરીકે ઓળખાવે છે,^{૧૩} અને તે તદ્દન યથાર્થ છે.

લાઘવ-કૌશલ્ય એટલે કે એક જ લઘુ-ચિત્રમાં, એકથી વધુ સ્વતંત્ર ચિત્રો થઈ શકે તેવી ઘટનાઓને, સમાવી દેવાનું કૌશલ્ય, એ આ પ્રતની ચિત્રકળાનું નોંધપાત્ર લક્ષણ છે. દા.ત. ચિત્ર ૬ (Fig 1), ૧૩, ૧૪, ૨૭, ૩૧, ૩૩, ૩૮ વગેરે. આ ચિત્રોમાં, સામાન્ય રીતે અન્ય કલ્પસૂત્રોનાં ચિત્રોમાં એકેક સ્વતંત્ર ચિત્રરૂપે જોવા મળતી બે બે ઘટનાઓને પણ, એક જ ચિત્રમાં, ખૂબ નિપુણતાથી સમાવી લેવામાં આવી છે.

આ પ્રતમાં ખીણ વિશેષતા એ જોવા મળે છે કે, જે પૃષ્ઠોમાં ચિત્ર છે, તે પૃષ્ઠના-જે તરફ

ચિત્ર હોય તે તરફના- હાંસિયામાં, હરતાલ વડે, ચિત્રનું નાનકડું ને ઝડપી રેખાંકન-નાનો લાઈન સ્કેચ દોરી ખતાવવામાં આવેલ છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, ઘણી પ્રતોમાં, લેખક, લખતી વખતે, ચિત્ર માટેની જગ્યા છોડી દઈને લખતા અને સાથે એ જગ્યાની પાસેના હાંસિયામાં, જે ચિત્ર દોરવાનું હોય તેની વિગત અને સૂચના લખી દેતા.^{૧૪} પણ જે કાળમાં આવું લખી દેવાની પ્રથા હજી નહોતી પ્રારંભાઈ, તે કાળમાં ચિત્રકારને કઈ રીતે સૂચના અપાતી હશે? જે લખનાર પોતે જ ચિત્રકાર હોય, તો તો આવી કોઈ સૂચના આપવાની ઝંઝટ રહેતી નહિ. પરંતુ લખનાર ને ચિત્રકાર જુદા હોય, ત્યારે તો, કાં તો મૌખિક રીતે અને કાં તો ખીજી કોઈ રીતે પણ, સૂચના કે માર્ગદર્શન આપ્યા સિવાય તો નહિ જ ચાલતું હોય, એ ચોક્કસ છે. તો મૌખિક રીત સિવાય કઈ રીતે સૂચના કે સમજૂતી અપાતી હશે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પાલિતાણા-કલ્પસૂત્ર જોતાં મળી રહે છે. ઉપર કહ્યું તેમ, આ પ્રતમાં, ચિત્રપૃષ્ઠોના હાંસિયા પર, જ્યાં જે વિષયનું ચિત્ર દોરવાનું હોય, તે વિષયનો રફ સ્કેચ કે આઉટ-લાઈન દોરી દેવામાં આવેલ છે. એ સ્કેચના આધારે જ, નિષ્ણાત ચિત્રકાર, પૂરું ચિત્ર દોરી દેતા હશે.

જે કે આ પદ્ધતિમાં ક્યારેક ભૂલ થઈ જવાનો પણ પૂરો સંભવ છે. જેમ કે આ જ પ્રતમાં, ચિત્ર ૬માં, ‘શકસ્તવ અને શયનપલંગ પર સૂતેલી દેવાનંદા’ એ એ દસ્યો એકી સાથે આલેખાયાં છે; તે માટે હાંસિયામાં તે દસ્યોનો સ્કેચ કરીને (Fig. 2) તે પત્ર, ચિત્રકારને એમ ને એમ જ સોંપી દેવામાં આવ્યું હોવાથી, ‘ખીજે બધે ઠેકાણે સૂતેલી માતાની સાથે બાળક હોય જ છે’ એવા રૂઢ અનુભવના આધારે જ, ચિત્રકારે, અડીં પણ, દેવાનંદાના હાથમાં નવખત બાળક આલેખી દીધું છે, હકીકતની દૃષ્ટિએ મોટો દોષ છે.

આમ છતાં, આપણે કહેવું જોઈએ કે, સાવ નાનકડા અને રફ સ્કેચને આધારે જ, જે તે વિષયનું સંપૂર્ણ ચિત્ર આલેખી ખતાવવું, એ, આ ચિત્રોના ચિત્રકારની જોતિલી સિદ્ધિ નથી.

અલખત, આવી વિશિષ્ટતા ધરાવતી માત્ર આ એક જ કે પહેલી જ પ્રત છે, એવું નથી. ખીજી પણ એક પ્રત છે, જેમાં, હાંસિયામાં, આ રીતે જ, ચિત્રનો સ્કેચ દોરવામાં આવ્યો હોય. આ પ્રત તે ખંભાતના શાન્તિનાથભંડારની વિ.સં. ૧૨૯૭ની ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્રની તાડપત્રીય પ્રત છે. આ પ્રતનું એક ચિત્રપૃષ્ઠ, Treasures of Jaina Bhandarasમાં, Black and white ચિત્રોમાં, ચિત્ર નં. ૪ તરીકે, ડૉ. ઉમાકાન્તભાઈએ મૂક્યું છે. તેમાં દેખાતી શ્રાવક અને શ્રાવિકાની એ આકૃતિઓનો લાઈન સ્કેચ, પડખેના હાંસિયામાં આલેખાયેલો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે, આમ છતાં, આ બાબતની નોંધ, એ ચિત્રના પરિચયમાં કેમ નથી લેવાઈ, એ મોટાં આશ્ચર્યની બાબત છે. લાગે છે કે એ લાઈન સ્કેચને, વિદ્વાનો, હસ્તપ્રતોમાં ખાલી જગ્યા જોઈને, પાછળથી કોઈકે કરેલાં આડાં અવળાં ચીતરામણ જેવો જ સમજીને ચાલ્યા હશે.

પાલિતાણા-કલ્પસૂત્રમાં ચિત્ર ક્રમાંક ૨૪મું ચિત્ર શ્રીગૌતમસ્વામીનું છે. (Fig. 3) આ ચિત્ર ખરેખર અદ્ભુત કહી શકાય તેવું તો છે જ, તદુપરાંત, એમાં મુખાકૃતિ એની તો વિલક્ષણ રીતે આલેખાઈ છે કે જોનારને પ્રથમ નજરે એ ભગવાન બુદ્ધનું ચિત્ર હોવાનો ભ્રમ થયા વિના ન રહે. બુદ્ધની પ્રાચીન ચિત્રિત મુખાકૃતિઓને ઘણી રીતે મળતી આ ચિત્રની મુખાકૃતિ છે, એમ મને લાગ્યું છે. કોઈ એમ કહી શકે કે બુદ્ધની આંખો ઢળેલી હોય છે, ને આમાં તો ખુલ્લી-આપણી સામે જોતી હોય

તેવી-આંખો છે પરંતુ, આવું હોવા છતાંય, ખીખાં કેટલાંક તરવો એવાં હોય છે કે જેના આધારે આવો ભ્રમ સહજ રીતે જ થઈ જાય.

દા.ત. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા મહુડીના 'કોટયર્ક' મંદિરમાંથી મળી આવેલી આડમી ચતાબ્દીની ધાતુપ્રતિમા, જૈન તીર્થંકરની છે, એ તો સુવિદિત છે; અને તેની આંખો પણ સાવ ઢળેલી કે ખીડાયેલી નથી જ; છતાં, ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર જેવા ખ્યાતનામ વિદ્વાને તેને ખુદની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી દીધી છે!^{૧૫}

ઘણી વખત એવુંયે બને છે કે, કળા સમીક્ષકો, ચિત્રગત વિષયથી પૂરેપૂરા પરિચિત ન હોય તોય, મૌન રહેવાને બદલે ભળતો જ વિષય લખી દેવાનું વધુ પસંદ કરે છે. અહીં એ અંગે બે ઉદાહરણો પર્યાપ્ત થઈ પડશે. ૧. The Development of Style in Indian Painting^{૧૬}માં શ્રીકાલ્ ખંડાલાવાલાએ, Plate VII તરીકે મૂકેલા, 'અભિમાનરૂપી હાથી પર ચઢી બેઠેલા બાહુબલીને હાથી ઉપરથી નીચે ઊતરવા માટે સમજાવતી બે બહેનો (બ્રાહ્મી-સુંદરી)'ના ચિત્રને "મરુદેવી(?)" એવા પરિચય આપીને મૂક્યું છે. ૨. એ જ રીતે, ભારતીય જ્ઞાનપીઠે પ્રકાશિત કરેલા 'જૈન કલા એવં સ્થાપત્ય'ના તૃતીય ખંડમાં, ૨૮મા ચિત્ર તરીકે મૂકાયેલું કલ્પસૂત્રનું એક ચિત્ર, સ્થવિરાવલીનો, રોહ-ગુપ્ત (ત્રૈરાશિક) મુનિના પરવાદી સાથેના વાદનો અને તે બન્નેએ સામસામી પ્રયોજેલી પ્રતિસ્પર્ધી સાત સાત વિઘ્નાઓના પ્રસંગને દર્શાવતું ચિત્ર હોવા છતાં, ત્યાં, તે ચિત્રને, ગર્દભિલ્લ અને કાલકા-ચાર્યના ચિત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે.

પાલિતાણુ-કલ્પસૂત્રનાં ચિત્રોમાં ખીજી ઘણી ઘણી વિશિષ્ટતાઓ છે અને જેમ જેમ તેનો અભ્યાસ થતો જશે, તેમ તેમ નવાંનવાં તથ્યો બહાર આવશે જ, એ નિઃશંક છે.

સમજશક્તિની મર્યાદા સમજીને અહીં જ અટકું, એ પહેલાં એક વાત કહેવી ઉચિત ગણાશે કે પ્રસ્તુત પાલિતાણુ-કલ્પસૂત્ર, પાલિતાણુની શ્રીનેમિ-દર્શન જ્ઞાનશાળાના ગ્રંથભંડારની છે અને હવે તેનું રજીસ્ટ્રેશન પણ થઈ ગયું છે.

પાદટીપ

૧. "શ્રીઅગરચન્દ્ર નાહટા અમિનંદનગ્રન્થ"ના દ્વિતીય ખંડાંતર્ગત પ્રથમ ખંડમાં ડૉ.યુ.પી. શાહનો લેખ : 'મારુ ગુર્જર ચિત્રકલાકે પ્રાચીન પ્રમાણ'-જુઓ.
૨. "Treasures of Jaina Bhandaras" (L. D. Series 69) pp. 13-15.
૩. એજન p. 14.
૪. પૃ. ૩૨, પ્રકાશક : બાણુ પૂરણચન્દ નાહર, કલકત્તા, વિ.સં. ૧૯૮૮.
૫. જુઓ "Treasures of Jaina Bhandaras" p. 16.
૬. જુઓ "Jain Miniature Painting From Western India" By Dr. Motichandra chapter III, p. 28.
૭. "જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ" સા.મ. નવાળ લિખિત લેખ "ગુજરાતની જૈનાશ્રિત કળા અને તેનો ઇતિહાસ" પૃ. ૪૧.
૮. એજન.

૯. જુઓ “Treasures of Jain Bhandaras” p. 15.
૧૦. જુઓ “Jain Miniature Painting from Western India” p. 34.
૧૧. જુઓ “Treasures of Jaina Bhandaras”-catalogue pp. 67-68.
૧૨. એજન, p. 14, “It was temporarily brought in the L.D. Institute, Ahmedabad and was very soon returned to the owner monk in Palitana.”
૧૩. એજન p. 14.
૧૪. જુઓ “જૈન ચિત્રકલ્પક્રમ”માં સા. મ. નવાબને લેખ, પૃ. ૩૪.
૧૫. જુઓ “Gujarat : Its Art-heritage” By M.R.Majmudar (પ્રકાશક : મુંબઈ યુનિ. વર્સિટી)માં Plate LIV તથા તેનો પરિચય.
૧૬. પ્રકાશક : Macmillat Company of India-1974.

